

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány, és a gazdálkodás-
és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

XVII. évfolyam 1. szám, 2024/1. szám

№ 58.

KÜLÖNLENYOMAT

TARTALOMJEGYZÉK

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Gróf Zichy Béla hitbizományi uradalmának fejlődése (1887–1914).. 9
- Domonkos Endre:** Gazdasági átalakulás tapasztalatai Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és az egykori Német Demokratikus Köztársaságban (1990–2000) 29
- Wilhelm Réka:** A balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben.. . . . 45

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Horváth Anna:** A magyar-román-szlovák-ukrán határmenti kapcsolatok az Európai Unió határtérségeinek fényében. 67
- Feketéné Benkő Kata:** Értéktéremtés a közlekedésben a határmenti közlekedési közszolgáltatások fejlesztésével 85
- Bali Lóránt:** Changes in the self-determination and cultural and social life of the Croatian, Slovenian and Serbian nationalities in Hungary until 2019 in the light of the legislative changes. 105

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT

- Pelles Márton:** A Bartha József vezette üzleti körök szerepe a magyar kereskedelmi tengerészet történetében (1929–1949).. . . . 117
- Leba József:** Budapesti zsidó lakosság gazdasági szerepe 1873–1918 között. . . . 137

A HORTHY-KORSZAK ROVAT

- Orosz László:** Jól jártak-e a magyarországi svábok 1944 tavaszán a német megszállással? 155
- Olasz Lajos:** Politikai viták a Muraköz és a Muravidék visszacsatolásáról. . . . 169

A „RÖVID MAGYAR 20. SZÁZAD” TÖRTÉNETE ROVAT

- Gulyás László:** Vezérfonal a szintézisíráshoz 4. A Rákosi-diktatúra kora, 1948–1956. Első rész: A két munkáspárt egyesülésétől a desztalinizáció kezdetéig, 1948. június 12.–1953. július 18. 191
- Gulyás László:** Historiográfia a szintézisíráshoz 4. Rákosi Mátyás 1945 utáni politikai pályafutásával kapcsolatos könyvek.. . . . 215

RECENZIO

- Deák-Sárosi László (2022):** A jel újbóli helyreállítása. Film, hagyomány és innováció. Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány. Budapest. Ismerteti: Kása Csaba 227

OROSZ LÁSZLÓ

PhD, tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest
*senior research fellow, VERITAS Research Institute for History and
Archives, Budapest, Hungary*

ORCID: 0009-0006-0393-2083

email: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

JÓL JÁRTAK-E A MAGYARORSZÁGI SVÁBOK 1944 TAVASZÁN A NÉMET MEGSZÁLLÁSSAL?

*DID THE SWABIANS OF HUNGARY BENEFIT WHEN THE GERMANS
OCCUPIED HUNGARY IN SPRING 1944?*

ABSTRACT

Concentrating on the years of the Second World War, the study examines the efficacy of the lobbying efforts of the Volksbund, the ethnic advocacy group of the Germans of Hungary under the thumb of Berlin. The study ultimately comes to the conclusion that the Volksbund was a failure in terms of serving the self-defense exigencies of the German minority. On the one hand, the energetic resistance of the governments in Budapest overcame the Nazi-spirited solidarity of the whole of the Germans of Hungary. On the other hand, the Third Reich exploited their economic resources and blood sacrifices with ruthless precision. Berlin and Budapest's mutually reinforcing resistance defeated both minority advocacy and the aspiration for emancipation, which emboldened the greatest number of ethnic Germans. As soon as Hungary's martial willingness wavered, Berlin intervened, although neither the German occupation in March 1944 nor the Arrow Cross Party's seizure of power in October intended to avail the Volksbund. After the work of the sovereign Hungarian government was curtailed, the Hungary-based German advocacy group was proscribed only servile tasks. Never having been in position to take an autonomous decision with regard to the German minority issue, Ferenc Antal Basch, the chairman of the Volksbund, fled to Austrian territory in March 1945.

Kulcsszavak: kisebbségi kérdés, nemzetiségpolitika, magyarországi német etnikum, II. világháború, nemzetiszocialista népcsoportszervezet

Keywords: minority issues, nationalities policy, ethnic Germans of Hungary, Second World War, National Socialist ethnic advocacy group

1940 augusztusában a II. bécsi döntéshez csatolt kiegészítő jegyzőkönyv – az ún. német népcsoportegyezmény – aláírása révén a hazai németek privilegizált helyzetbe kerültek a magyar államon belül. Kiemelkedő és következményeiben sajnos visszafordíthatatlan állomása volt ez annak az útnak, amelyre Bleyer Jakab halála (1933) után lépett rá a hazai német mozgalom. E tragikus kimenetelű út, nevezetesen az asszimilációval szembeni önvédelem alapvetően jogos törekvéséből táplálkozó emancipációs mozgalomnak a körülmények által determinált radikalizálódása, végzetesen polarizálta a hazai sváb közösséget: veleszületett népiségi attribútumai megvédésének, illetve a magyarság és a magyar haza iránti évszázados lojalitás belső parancsának közös nevezőre hozása ugyanis jóformán ellehetetlenült az adott kor politikai koordináta-rendszerében.

Mindjárt az elején tisztázni kell, hogy maga a polarizálódás és a háttérben álló törésvonal eredetileg nem világnézeti-ideológiai gyökerű volt (vagyis nem a nemzetiszocializmus iránti viszonyban keresendő), hanem inkább az eltérő etnopolitikai koncepciókból fakadt! A kérdés igazából az volt, hogy a hazai németiséget érő kisebbségpolitikai sérelmeket Magyarország belügyeként kezelve és a kormánnyal együttműködve kell-e megoldani, vagy pedig külső patrónust keresve, Berlint bevonva volna célszerű engedményeket kicsikarni. E dilemmát azonban gyorsan fölülírta a történelem. Mivel 1933 után Németország nemzetiszocialista köntöst öltött, a reá taktikai megfontolásokból támaszkodó volksdeutsch szárnyra mintegy magától értetődően rávetült a náci bélyeg. Pedig hangsúlyozzuk: kezdetben vajmi kevés fogalma lehetett a német gyökereihez öntudatosan ragaszkodó hazai svábnak a nemzetiszocializmus mibenlétéről, inkább csak a népközösség eszméjét, az összetartozást és a védelem lehetőségét olvasta ki belőle. Tragikus, önsorsrontó tévedésnek bizonyult ez, mégis sok, a magyar állam iránt egyébként csöppet sem ellenséges hazai német követte a radikalizálódásnak szervezeti kereteket konstruáló fiatal értelmiségi mozgalmárokat, amikor azok – Basch Ferenc karizmatikus személye körül tömörülve – szakítottak a Bethlen-kormány által engedélyezett magyarbarát szellemiségű német ernyőszervezettel (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület, MNNE, 1924), s létrehozták előbb a hivatalosan el nem ismert Volksdeutsche Kameradschaftot (1935), majd az immár legális Volksbundot (1938).¹

A Volksbund Imrédy általi engedélyezése,² mely voltaképp az I. bécsi döntést volt hivatott honorálni, a hazai német mozgalom radikális szárnya számára valójában nem hozta meg a várt hatalmas áttörést: az alapszabályt végül szentesítő Teleki-kormány ugyanis azt gondosan visszanyesegette, tartalmilag kiherélte, és pusztán egy – a Népművelődési Egyesület melletti – második német kultúregyesület jogkörével ruházta fel a szervezetet.³ Teleki tudatos „fékező” törekvései azonban nem tudták már útját állni a német–magyar bilaterális kapcsolatokban való folyamatos alárendelődés pályájának. Ráadásul a külső pozíciók romlása kihatott a mindeddig belügyként kezelt nemzetiségpolitika különösen érzékeny területére is. Egyfelől az abszolút prioritásként kezelt revíziós politikában mutatkozó rászorult-

ság és az általa kijelölt szűkülő mozgástér,⁴ másfelől a térség német településtömbjeit immár a hitleri expanzió szolgálatába állító, a korszerű kisebbségvédelmet a „népcsoportjog” elvére helyező – és ezzel együtt a befogadó államtól „népcsoport-autonómiát” követelő – berlini politika tette egyértelművé, hogy a német–magyar relációban valójában ki fűjja a passzázszelet és mi az elvárt irányvonala a hazai német törekvések kezelésének.⁵

Így aztán a mind hangosabbá váló Volksbund pórázon tartásának politikája csak az újabb bécsi döntésig, 1940 nyaráig volt fenntartható. Az erdélyi revízió „áraként”⁶ felfogható népcsoportegyezményben Budapest – dacára a hazai német kisebbség jogi személyiségként elismerését elutasító korábbi konzekvens álláspontjának és ama óvó aggályoknak, melyeket a kor elitje fogalmazott meg a szellem⁷ és a politika⁸ oldaláról egyaránt – végül mégis elfogadja a népcsoportelvet a hazai németiségre, amelyet immár egyedül és kizárólagosan a Volksbund képvisel (az MNNE kimondja feloszlását), biztosítva számára az akadálytalan szervezkedési szabadságot, a saját elkülönült intézményrendszer kiépítését, s körükben a nemzetiszocialista világnézet egyeduralmát.⁹ Ezzel az érintett lakosság preferenciáitól függetlenül érvényre jutott Rudolf Hess tézise („németnek lenni annyi, mint nemzetiszocialistának lenni”),¹⁰ ráadásul a faji alapú nemzetfogalom talaján állva még az identitásválasztás jogát is megvonták a már elmagyarosodott népi németektől, deklarálva a Volksbund kizárólagos jogát a népiséghez tartozás meghatározására, s így a tervszerű disszimilációra.¹¹ Végül rögzítették Berlin védhatalmi szerepét az egyezményt illetően, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Birodalom a magyar kormánnyal közvetlenül – az érintett népcsoport feje fölött – folytathat tárgyalásokat a német kisebbség ügyeiről, lefektetve ezzel a későbbiekben járt utat, mely szerint a Volksbund csupán tárgya, nem pedig alanya, részese a róla szóló döntéseknek.¹²

E csapdahelyzetben mozgott a Volksbund a világháború további időszakában, s e kényszerhelyzetéből fakadó belső meghasonlottságot látta meg, illetve próbálta saját javára fordítani a magyar kormányzat – a leglátványosabban Kállay Miklós időszakában.

A Volksbund-vezérkar és személy szerint Basch rögtön a népcsoportegyezmény aláírását követően szembesült azzal, hogy nem a veszélyeztetett német népiség diadalútja veszi most kezdetét a magyar kormány gáncsoskodásai ellenében. Azt, hogy Berlin célja nem az aktív kisebbségvédelem a térség németisége érdekében, már előre jelezte Hitlernek a Reichstagban elmondott 1939. októberi beszéde az életképtelen német népforgácsok kezelése kapcsán.¹³ Ezek összegyűjtése és áttelepítése ekkor már javában folyt a balti államokból, a szovjet területekről, Romániából, Dél-Tirolból: 1940 végére háromnegyed milliónyi német kényszerült szülőföldje elhagyására.¹⁴ Komoly kihívás lehetett mindezt győzelemként kommunikálni a zárt német „Volksboden”-en kívül élő érintett (és hamarosan szintén sorra kerülő) közösségek számára. Itthon a népcsoportegyezmény sikerének zajos propagandáját a szülőföldvédelem látványos kontrasztjaként árnyalták a kijelölt

új szállásterületük felé az országon átvonuló dobrudzsai és besszarábiai németek szekérkaravánjai. Baschék érdemi meghallgatás nélkül ostromolták tiltakozásukkal a birodalmi vezetést, saját híveiket pedig vajmi kevéssé tudták megnyugtatni azzal, hogy a Duna-medence németjeinek sorsát majd csak a háború után tervezik rendezni.¹⁵ Ők igazán tudhatták, hogy a döntést akkor is a fejük fölött fogják majd meghozni.

Ahogy szintén a megkérdezésük nélkül került sor a háború véráldozataiban való szerepvállalásuk kikényszerítésére, Berlin felé kiszolgáltatott helyzetük leglátványosabb megnyilvánulására is. Gottlob Berger az SS-Hauptamt vezetője már 1940-ben előterjesztette javaslatát Himmlernek, miszerint a Waffen-SS állományának feltöltésére mozgósítani kellene Délkelet-Európa népi németjeit. Az – 1940. tavaszi és 1941. nyári – illegális és titkos toborzások sikertelensége nyomán államközi szerződések révén rendezték ezeket az akciókat (az elsőt Horvátországgal kötötték 1941 szeptemberében). Ezek elfogadtatása kapcsán épp a szuverenitása látszatát mindig féltékenyen óvó Budapest pozitív hozzáállásában bíztak a legkevésbé. Maguk is meglepődtek, hogy a Bárdossy-, majd a Kállay-kormány milyen könnyen ráállt e toborzási egyezmények megkötésére. Az pedig nemigen frusztrálta Berlint, hogy a magyar kormányt mennyire átlátszó motiváció vezérelte: ezáltal is kímélni lehet a magyar haderőt, másfelől a nemzetiségpolitikai keménykezűség ódiuma nélkül lehet megszabadulni a lakosság megbízhatatlan elemeitől, tehát az úgyszólván behajtásra kerülő szövetségi áldozatvállalás így letudható a hazai németek vérével, akik – ha máskor nem, hát a háború után – Hitler szándéka szerint amúgy is eltávolításra kerülnek majd az országból. (Az 1942. februári és az 1943. májusi két egyezmény értelmében nagyjából 20–20 ezer önkéntesen jelentkező, a magyar állampolgárságát elveszítő népi németet sikerült verbuválni, döntően a visszacsatolt országrészek erősebb népi öntudatú németjeiből, kevésbé a csonka országrészeletről.) Szervezett kiszállításukra Kállay miniszterelnöksége idején került sor, aki Hitlernél tett 1942. júniusi látogatásakor – valós politikai programját imígyen leplezve – Magyarország lojalitását kommunikálta, melynek jegyében (persze a főntebb jelzett motiváció alapján és a 2. egyezményre vonatkozó német kérést meg sem várva) további népi németek toborzásának lehetőségét is megelőlegezte.¹⁶

Mindeközben a Volksbund-sajtó harsány propagandája sem tudta leplezni azt a tényt, hogy az SS-toborzásnak (melyet a két szerződő kormány saját érdekeitől vezérelve nyereségként könyvelt el) van vesztese is: ez pedig a Volksbund, illetve az általa képviselt hazai németiség. Nem véletlen, hogy Basch – szemben Andreas Schmidt romániai német népcsoportvezetővel¹⁷ – kereken megtagadta a közreműködést a legelső (még illegális) toborzásban, az immár államközi szerződésen nyugvó legális akció után pedig nem vállalta (hanem helyettesére Goldschmidt Györgyre bízta) a sikeres lebonyolítást ünneplő rádióbeszédet.¹⁸ Épp ezért valódi arculcsapás lehetett, hogy – a magyar kormány kérésére – a toborzás propagandamunkáját a Volksbund nyakába varrták. Pedig éppen ő volt abban ellenérdekelt, ő szenvedett el jövátéhetetlen presztízvesztést saját tömegbázisa előtt (taglét-

számának töretlen emelkedése meg is állt 1942 nyarától, s persze a vele szemben szerveződő Hűségmozgalom¹⁹ legfőbb hívószava épp a toborzás elutasítása lett). A hazai németeket aggasztotta a toborzással összekötött állampolgárság-vesztés, és főképp az, hogy utóbbit a szűrés kritériumának vélték Hitler rettegett áttelepítési tervéhez. Eközben az önkéntesek hozzátartozóiról történő nagy hangon beígért gondoskodás elmaradása vagy elégtelensége a Volksbund hitelét, az eltávozott aktív férfi-korosztály pedig a szervezet vidéki csoportjainak hatékonyságát csökkentette, nem is beszélve a földekről kieső munkáskezek okozta veszteségről. A legsúlyosabb kárt azonban a bizalmi deficit jelentette: nemcsak ellenfelei, de már hívei is úgy érezték, hogy a Volksbund a hazai németiség érdekvédelmi szervezetéből a hitleri hatalmi politika kinyújtott keze, végrehajtó szerve, úgyszólván az NSDAP fiókintézménye lett.

Ugyanakkor Berlin is mindinkább expanziós politikája megbízhatatlan eszközeként tekintett a Volksbundra, és Basch elmozdítását csupán annak vitathatatlan személyes népszerűsége miatt nem forszírozta, ehelyett inkább (a 30-as évek közepi bebörtönzése nyomán kialakult mártírkultuszára²⁰ építve) a lokális „Führerkultusz” kellékeleme gyanánt bábként a kirakatba tolta, ám minden lényegi döntésből kikapcsolta és a visszatért területek valóban nemzetiszocialista kádereivel pótolta őt. Basch kezéből így lassan kicsúszott az irányítás, ami a Volksbund vezérkarának átrendeződésében is lecsapódott. A régi vágású, alapvetően népiségi motivációjú, s inkább csak „konjunktúra-náci” csonkaországi bizalmasait kiszorították az erdélyi és szatmári, ill. a bácskai településterületekkel visszatért „világ-nézeti nemzetiszocialisták”.²¹ Ők, akik már Trianon után amúgy sem a magyar állam iránti lojalitás légkörében szocializálódtak, Basch belső ellenzéke gyanánt beszivárogtak a kulcspozíciókba, amit jól mutat, hogy az országgyűlésben a 11 volksbundista képviselő²² közt csonkaországi csak kettő maradt (Heinrich Mühl és Jakob Brandt), és a népcsoport közigazgatási jogkörébe tartozó hét területi egységnek is csupán egyetlen „hazai” irányítója akadt (Heinrich Neun, Ny-Magyarország); még a „Schwäbische Türkei” is bácskai vezetőt kapott! Baschnak az SS-szel való kapcsolata kimondottan rossz volt (Himmler „puhány”-nak tartotta, Berger a toborzások sabotálásával vádolta), amikor pedig a Gestapo 1943-ban földerítette a zsidó Spieler Klárával 1928 óta fenntartott szerelmi viszonyát, az SS-Hauptamt még lágerbe hurcolással is megfenyegette, s ettől kezdve – zsarolhatósága okán – végképp sakkban tartotta.²³

E helyzetben Basch óvatosan közeledni kezdett Kállayhoz, pedig őt a Volksbund részéről kezdettől fogva bizalmatlanul fogadták. Goldschmidt helyettes-népcsoportvezető puhatolózó látogatása jól illusztrálja ezt, aki rögtön az 1942. márciusi kormányváltást követően kereste föl a miniszterelnöki hivatal nemzetiségi ügyosztályának munkatársát, Balla Pált. Miután sérelmezte, hogy az új kormányfő a tőle kihallgatást kérő Volksbund-vezetőséget válaszra se méltatta, a magyar hivatalnok gögös és durva emberként írta le neki Kállayt, akinek nemzetiségpolitikai gondolkodására főképp – az általa minden kisebbséggel szemben ellenséges érzel-

műnek leírt – Pataky Tibor államtitkár²⁴ bír befolyással, ami pedig előrevetíti a hazai németkérdés súlyának devalválódását.²⁵ A jóslat nem is volt alaptalan. Noha Kállay a nagypolitika terén ügyelt a németbarátság látszatának fenntartására, a német kisebbséget érintő belpolitikai lépései azonban – a Teleki-féle hagyomány szellemében – egyértelműen arra utaltak, hogy nem tűri meg a hazai németek faltörő kosként való megjelenését a magyar államgondolat ellenében. 1942. november 20-i parlamenti beszédében világosan jelezte, hogy „a legtisztább szívvvel és szándékkal, magyar szeretettel” viszonyul a nemzetiségekhez, ám nem veszi jó néven, ha azok félreértik a nemzetiségi politika terén tanúsított „magyar lovagiaságot”, s esetleg presszionálni igyekeznek a kormányzatot „odaát és idebent” is.²⁶

A diplomatikusan intésen túlmenő keményebb hangvételt Kállay ugyanakkor meghagyta politikustársainak, például a kiscgazda Varga Bélának, aki a kultuszminisztérium 1942. őszi költségvetési vitájában alternatíva elé állította a Volksbund tagjait: vagy alkalmazkodjanak a magyar levegőhöz, vagy pedig – ahogyan jöttek, egyetlen batyúval – távozzanak az országból.²⁷ Kállay ugyan elhatárolódott e barátságtalan kijelentéstől,²⁸ ám maga sem csinált titkot belőle, hogy csakis a hazai németek konfliktusgócként való kiiktatása lehet a kormányzat törekvése, történjen ez bármilyen úton is. A Varga-féle botrány után tiltakozó Jagow követnek például azt mondta, hogy hajlandó a hazai németekre támaszkodni, akár még állami vezető pozíciókban is, de csak akkor, ha azok asszimilációjuk révén bizonyosságát adják hűségüknek.²⁹ Ribbentrop külügyminiszternek pedig értésére adta, hogy a hazai „német kérdésnek” nem tulajdonít túl nagy jelentőséget, merthogy ők, Horthyval együtt, a Führer iniciatívája alapján kész ténynek tekintik a németek háború utáni kitelepítését. Arról van tehát szó, hogy csupán egy átmeneti időre kell – mégpedig a bolsevizmus elleni közös szövetségesi együttműködés érdekében – a harmonikus együttélést fenntartani. Akár kölcsönös lemondások és gesztusok révén is. Ennek kapcsán ugyanakkor ő maga járt elől jó példával. Néhány ezek közül: a Südostdeutsche Rundschau című lapban „a haza legértékesebb fiait”-nak nevezte a magyarországi németeket,³⁰ 1942 nyarán engedélyezte a népcsoport által régóta igényelt ifjúsági szervezet (Deutsche Jugend) megalakulását, valamint a Volksbundon belüli számos gazdasági és népjóléti jellegű intézmény háborítatlan működését, Ribbentropnak pedig megígérte, hogy Basch népcsoportvezető számára rendszeres találkozások lehetőségét biztosítja.³¹

Cserébe viszont maga is előzékenységet várt német részről, s tudatosan politikai tőkévé kovácsolta az SS, illetve a népiségi kapcsolatokért felelős Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) azon álláspontját, hogy Baschék a befogadó állam iránti lojalitásuk fenntartásával kapcsolják ki az államközi kapcsolatok konfliktuslehetőségeit. A VoMi helyettes vezetője, Hermann Behrends 1942. januári budapesti útján így aztán személyesen tiltotta meg Baschnak, hogy a jövőben tovább folytassa a „népiségi harcot”, s alig valamivel később Himmler is kijelentette, mindent a közös harcnak alárendelve nem akar többé panaszt hallani a magyarországi népcsoportra. Mindez a Volksbundot egyfajta „kettős lojalitás” fölöttébb bénító szere-

pébe kényszerítette, megerősítve a népcsoportegyezményben már rögzített tényt: a hazai németiség objektuma lett a politikának, nem alakítója saját sorsának. Kállay ezt kihasználva könnyedén „hintázhatott” a Volksbunddal kapcsolatban. Kifelé siránkozott, milyen mértékben hátráltatja Magyarország háborús szerepvállalását a hazai német mozgalom, s így féken tartásukat voltaképp áthárította Berlinre. Befelé ugyanakkor folyamatosan aprította őket, tudván, hogy sérelmeik felhánytorgatásával süket fülekre találnak Berlinben (is). A tények pedig azt mutatták, hogy a Volksbund számára kiharcolt „állam az államban” pozíció dacára nemigen csökkent az asszimilációs nyomás – sőt Kállay idején kifejezetten új erőre kapott a névmagyarosítási kampány –, a hatósági túlkapásoknak nem parancsolt megálljt Berlin védőszárnya, a Volksbund vezérkarát és helyi aktivistáit honvédségi behívókkal tartották sakkban, a népcsoport legfontosabb prioritását, az iskolakérdés megoldását pedig elszabotálta a kormányzat. Ráadásul a Volksbund szerződésileg rögzített monopóliuma okán hivatalosan el nem ismert Hűségmozgalom lepletlen támogatása révén még a német nemzetiség belső törésvonalait is sikerült tovább mélyíteni, ily módon újjáélesztve az 1940-ben likvidált állampatrióta sváb irányvonal pozícióit.³²

A népcsoportvezető annyi „tűz közé” került, ahány frontot csak megnyitott az elmúlt években, s 1944 tavaszára mindenhol defenzívában volt, mindenki elégedetlen volt a tevékenységével. E helyzetben Basch felismerte, hogy Budapest, Berlin és saját belső ellenzéke szorításában még leginkább Kállay az, aki a helyén tarthatja őt. Kállaynak nem állhatott érdekében az ő bukása, mert a pozíciójára törő bácskai lobbival aligha lesz fenntartható az eddigi „hintapolitika” révén megóvott belső status quo. Még ha kétségbe is kell vonnunk Baschnak a népbírósi perében elhangzott szavait, miszerint idővel bizalmas viszonyt alakított ki a miniszterelnökkel, aki, úgymond méltányolta tartózkodását az 1940-es egyezményben rögzített jogosítványok teljességének megvalósításától, az bizonyosan látszik, hogy Kállay „hintája” 1944-re Basch téréfelére lendült át. Jóllehet továbbra sem mutatott szimpátiát feléje, sőt a hazai németiség kérdését egészében véve periférikus problémahalmaznak tekintette (későbbi visszaemlékezésében például egyetlen említésre se méltatja akár Bascht, akár a Volksbundot), mégis törekedett arra, hogy a népcsoportvezető megbillent politikai egyensúlyát magyar oldalról kiegyensúlyozza. Így amikor személyes találkozásaikkor Basch saját, a szomszéd országok népcsoportjaihoz képest sikertelen érdekérvényesítéséről panaszkodott, és arról, hogy ügynökök hada tartja őt szemmel, letartóztatására pedig bármelyik nap sor kerülhet, Kállay – a Basch-per tanúvallomásai alapján – így biztatta: „hogya nehéz helyzetben vagy a németek felé, akkor hangoskodjál, de a tetteidben maradj szerény és megbízható.” Az állítólag Basch által kért védelmet azonban nem biztosíthatta számára.³³

Összességében azt állíthatjuk, hogy a Volksbund mint népcsoportszervezet önérdékű politizálása kudarcot vallott. Egyfelől a magyar kormányok – különösen érvényes mindez Kállay időszakára – energikus ellenállása a hazai németek egé-

szét náci szellemiségben összefogni és „gleichschaltolni” igyekvő totalitárius igény bukott meg. Másfelől gazdasági erőforrásaikat és véráldozatukat még csak nem is szülőhazájuk, hanem a Harmadik Birodalom aknázza ki kíméletlen precizitással. Végül az igazából legtöbbeket megmozgató emancipációs törekvés és a kisebbségi érdekérvényesítés úgyszintén elbukott, mégpedig Berlin és Budapest egymást erősítő ellenállásán. Amint Magyarország háborús szerepvállalása veszélybe került, a Birodalom közbeavatkozott ugyan, ám sem az 1944. márciusi megszállásnak, sem az októberi nyilas hatalomátvételnek nem volt célja a Volksbund „helyzetbe hozása”. A szuverén magyar kormányzati munka ellehetetlenülése után is csupán kiszolgáló feladatokra kárhóztatták a magyarországi német népcsoportszervezetet, így aztán Basch 1945 márciusában annak tudatában menekült osztrák területre, hogy soha egyetlen pillanatra sem került az autonóm döntés pozíciójába a hazai németiség ügyeiben.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A kérdéskört részletesen tárgyalja Bellér Béla (2002): *A Volksbildungsvereinein-tól a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum.* Budapest.; Tilkovszky Loránt (1989): *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989.* Kossuth. Budapest.; Spannenberger Norbert (2005): *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944.* Lucidus. Budapest.
- 2 A sajtónyilvános megalakulásra 1938. november 26-án került sor, Budapesten, a Vasúti és Hajózási Klubban, több mint 150 német lakta község mintegy ezer küldöttjének jelenlétében.
- 3 Amikor 1939. április 13-án – csaknem négy hónappal a megalakulás után – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter jóváhagyó szignója rákerült az egyesület átalakított alapszabályára, annak szövegéből következetesen kigyomláztak minden olyan pontot, amely egy kulturális irányultságú egyesület kompetenciáján túlmutatna. Jól mutatja ezt, hogy az alapszabály terjedelme igen jelentősen, mintegy háromnegyedével megrövidült. – Az alapszabályt lásd A „Magyarországi Németek Szövetsége” Alapszabályai. Kiadta a „Magyarországi Németek Szövetsége” Budapest, VI., Lendvay-utca 2. (1939) Buschmann F. utódai könyvnyomda. Budapest.
- 4 A témáról részletesebben Tilkovszky Loránt (1967): *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941).* Akadémiai. Budapest.
- 5 A Teleki-kormány felállása és a Volksbund alapszabályának áprilisi jóváhagyása előtt is tökéletesen világos volt ez. Imrédy külügyminisztereként Csáky 1939. január közepén hivatalos látogatáson járt Berlinben – Hitler, Ribbentrop és Heß egyaránt megbeszélést folytatott vele –, ahol a legfőbb cél, a magyar–német kapcsolatok erősítése kontextusában megkerülhetetlen kérdés gyanánt toladott újra és újra előtérbe Budapest viszonya saját német kisebbségéhez. Végül Heß volt, aki nyomatékositotta, hogy Berlin részéről az államközi kapcsolatok elmélyítésének feltétele a magyarországi német népcsoport iránt tanúsított megfelelő bánásmód. Vö. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. (1968) Összeáll., sajtó alá rend., bevez. tanulm.: Ránki György–Pámlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Kossuth. Budapest. 176. sz. irat. (a Hitler és Csáky beszélgetéséről készült feljegyzés) 342–347. old. A Heß-szel folytatott megbeszélésről nem áll rendelkezésre feljegyzés, arról Weizsäcker külügy államtitkárnak a külképviselőknek küldött távirata tájékoztat. Uo. 178. sz. irat. 350–351. old.
- 6 A második bécsi döntés szélesebb kontextusáról, s abban a népcsoporttegyezményről Gulyás László (2018): *A Horthy-korszak külpolitikája 5.: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940.* Attraktor. Máriabesnyő. 183–247. old.
- 7 A korszak vezető történetírója így figyelmeztet: „A számos és hatalmas, művelt és nagy szervező erővel bíró németiség e törekvései már eddig is elérték azt, hogy a tőle különváltan, idegen országokban élő németek számára a határok »spiritualizálódtak« [...]” A nemzetársak védelmének „népi» és »faji» megvalósítása, melyet a Németbirodalom megkezdett és folyton növekvő nemzetközi befolyásával támogat, [...] a német hegemonia terjeszkedésének legcélszerűbb eszköze.” A tudatos disszimiláció erőltetésével „mindenki uniformizált tagjává lesz a birodalmi központtól egységesen vezetett német népek [...] s a gazdanépekkel kizárólag államjogi viszonyban

- maradnak, melynek természete a politikai érdek, az anyaország politikai céljai szerint fog változhatni.” Szekfű Gyula (1937): Schittenhelm Ede. Magyar Szemle, 30. köt., 1937/5–8. sz. 223–231. old., az idézet helye: 224–225.
- 8 A Bethlen István egykori miniszterelnök és köre álláspontját megfogalmazó memorandum rögtön a Volksbund legalizálását követően, 1939. januárjában jutott el Horthyhoz. Ez a hazai német mozgalom eddig mesterségesen visszaszorított radikális szárnyának már az engedélyezését is megbocsáthatatlan hibaként értelmezte, mondván, mindez külpolitikailag Németország, belpolitikailag pedig a szélsőjobb javára tett engedmény, ráadásul nemzetiségpolitikai károkozás is, ugyanis a svábság, amely eddig a Bleyer és Gratz féle Népművelődési Egyesület révén „államhű vezetés alatt állott”, most államel- lenes vezetés alá került, s helyzetét tekintve „két malomkö közé szorult”. Megjósolta továbbá azt is, hogy a Volksbund a szudétanémet Henlein-párt szerepét fogja eljátszani. A memorandum szövegét közli Szinai Miklós – Szűcs László (1963): Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth. Budapest. 43. sz. irat, 205–211. old., a vonatkozó rész 208–209.
 - 9 A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyző- könyv közzétételéről. Magyarországi Rendeletek Tára, 74. évf., 1940. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1941. 3239–3245. old. – https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=3388&layout=s
 - 10 A kijelentés 1938 júniusában hangzott el tőle a Deutsches Ausland-Institut (DAI) 1938. júniusi kongresszusán. Vö. Tilkovszky Loránt (1970): A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. sz. 369–396. old., 392.
 - 11 Mindezt jól visszatükrözi az épp aktuális, 1940/41 fordulóján lezajlott, magyarországi népszámlálás teljességgel átpolitizált aurája, a magyar „szentistváni” és a német faji nemzetfogalom hívószavának erejét fölerősíteni igyekvő hangos propaganda – mind- két fél részéről. A kérdésről részletesebben lásd Tilkovszky (1989) 125–131. old.; Spannenberger (2005). 241–253. old.; Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztály–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár. Budapest.
 - 12 Seewann, Gerhard (2015): A magyarországi németek története. I–II. Argumentum. Budapest. II. 287. old. A szerző ugyanitt igen kritikus hangot üt meg egyfelől az egyez- mény tényével, másfelől a magyar kormány elhibázott magatartásával kapcsolatban. Mint fogalmaz: „Az egyezményben [a] kisebbségi jogok szinte egyáltalán nem ját- szottak szerepet. A középpontban sokkal inkább az a kérdés állt, hogy ki gyakorolja ki felett a hatalmat [...]” Ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy „[...] a magyar kormá- ny önmaga mondott le magyar szuverenitási jogairól, illetve szolgáltatta ki állam- polgárai „német” részét egy idegen hatalomnak.”
 - 13 Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers. Vom 1. September 1939 bis 10. März 1940. (1942) Zentralverlag der NSDAP. München. 82–83. old.
 - 14 A „Heim ins Reich” akcióról Leniger, Markus (2006): Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Frank & Timme. Berlin.; Vitári Zsolt (2012): „Haza a birodalomba.” A népi németek áttelepítése Németországba. Rubicon, 2012/11. sz. 22–27. old.

- 15 Schödl, Günter (1995): Lange Abschiede. Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Uő. (szerk.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Siedler. Berlin. 455–530. old., 516.; Seewann (2015) II. 290–292. old.
- 16 Az SS-toborzóakciók kapcsán lásd Márkus Beáta (2023): Ungarndeutsche in der Waffen-SS. Ereignisse, Folgen, Rezeption. In: Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek. Szerk. Márkus Beáta – Eiler Ferenc. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Pécs. 67–85.; Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert (2001): A Waffen-SS Magyarországon. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. 41–74. old. (A Waffen-SS létszámkiegészítése a magyarországi németsegből); Spannenberger (2005) 275–292, 342–352, 362–372.; Tilkovszky Loránt (1974): SS-toborzás Magyarországon. Kossuth. Budapest.
- 17 Popa, Klaus (2004): Die Herrschaftsbestrebungen des Volksgruppenführers Andreas Schmidt und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien (1940–1944) als Paradebeispiel für NS-Fanatisierung und Instrumentalisierung. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 2004/1. 54–62. old. Szélesebb kontextusban Milata, Paul (2007): Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS. Böhlau. Köln–Weimar.
- 18 A helyettes-népcsoportvezető rádióbeszédét lásd „Wer glaubt, opfert und kämpft, wird siegen!” Rundfunkansprache des Volksgruppenführerstellvertreters Georg Goldschmidt. Deutsche Zeitung, 1942. április 5. 1–2. old.
- 19 Fehér István (1983): A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Akadémiai. Budapest.; Kolta László – Solymár Imre (1994): Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához Mozgalom történetéhez. Vörösmarty Mihály Ifjúsági és Művelődési Központ. Bonyhád.
- 20 Erről és Basch részletesebb életrajzához lásd Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (szerk.) (1999): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. R. Oldenbourg. München. XXXVII–LXI. old., ill. Seewann (2015) 301–316. old.
- 21 Seewann (2015) 288–289. old. A szerző szerint a visszatért területek náci káderei – a bácskai Franz Hamm (1900–1988), Josef Spreitzer (1906–1991), Josef Trischler (1903–1975), továbbá az erdélyi Eduard Keintzel (1897–1973) és Carl Molitoris (1887–1972), valamint a szatmári Sepp Schönborn (1905–1945) – a Volksbundot „kvázi »magyartalanították«, vagyis a Magyarország iránt lojális, Basch vezetése alatt álló vezetőkadereket [...] kiszorították.”
- 22 A visszatért területekről behívott volksbundista képviselőkről ld. Botlik József (2020): Nemzetünket szolgálták. A visszacsatolt területek felsőházi és képviselőházi tagjai a Magyar Országgyűlésben (1938–1944). Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány. Budapest. A képviselőházban: Hamm Ferenc 569–572, Keintzel Ede 459–461, Schönborn József 506–508, Spreitzer József 597–598, Trischler József 605–606. A felsőházban: Molitoris Károly 204–206, Reszely Ottó [Othmar Ressel] 282–283, Szegedi Erich 232–233, Welker Keresztély 295–297. old. – Ők hozták létre 1944 tavaszán, kiegészülve az 1939-es választáson bejutott két csonkaországi volksbundista képviselővel, akik idáig a kormánypárt (MÉP) soraiban foglaltak helyet, a 11 tagú Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkját. Vö. Parlamenti blokkba tömörülnek a magyar országgyűlés német nemzeti szocialista tagjai. Magyarság, 1944. május 14. 6. old.

- 23 Spiegel-Schmidt, Friedrich (1991): Die Volksgruppenpolitik des Deutschen Reiches 1920–1945. *Suevia Pannonica*, 9. (1991) 33–47. old., 43.; Spannenberger (2005) 228. ill. 319–321. old.
- 24 A magyar nemzetiségpolitika meghatározó személyiségéről Fedinec Csilla (2015): Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete: korai évek, 1888–1921. (I. rész) és Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete II. rész (1921–1953). Kommentár, 2015/1–2. sz. 97–109. old. és 2015/3–4. sz. 1–20. old.
- 25 A megbeszélés kapcsán Spannenberger (2005) 291. old.
- 26 Képviselőházi Napló, 1939–1944, XVI. köt. (310. ülés, 1942. november 20.) 42–45. old., itt: 43. – A beszéd interpretálása a Volksbund-sajtóban: Bedeutsame Erklärungen des Ministerpräsidenten über Volksgruppenfragen. *Deutsche Zeitung*, 1942. november 22. 1–3. old.
- 27 Képviselőházi Napló, 1939–1944, XV. köt. (304. ülés, 1942. november 11.) 218–221. old., itt: 220. – Nemcsak kiszagda oldalról érkeztek ilyen hangok, ugyanebben a szelvényben nyilatkozott ekkoriban a szociáldemokrata Peyer Károly képviselő is, aki pártja 1942. decemberi értekezletén nevezte a svábkérdést vagonkérdésnek.
- 28 Képviselőházi Napló, 1939–1944, XVI. köt. (310. ülés, 1942. november 20.) 42–45. old., itt: 44.
- 29 Szinai Miklós (1992): Magyarország II. világháborús szerepéről. Kállay Miklós beszélgetése a német követtel, 1942. november 12. *História*, 1992/9. sz. 16–18. old. (Az itt közölt forrást a Wilhelmstrasse kötet nem hozza.)
- 30 Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn, Heft 1942/1., 1. old.
- 31 Míndezt megerősíti Basch 1945. október 19-i vallomása is. Lásd Akten des Volksgerichtprozesses, 291. old.
- 32 Minderről részletesen Spannenberger (2005) 273, 282–283, 312–317. old.
- 33 Vö. Basch 1945. október 18-i vallomása, ill. Birkás Géza 1946. január 16-i tanúvallomása. In: Akten des Volksgerichtprozesses, 283–290., ill. 419. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Szakirodalom

- A „Magyarországi Németek Szövetsége” Alapszabályai.**: Kiadta a „Magyarországi Németek Szövetsége” Budapest, VI., Lendvay-utca 2. (1939) Buschmann F. utódai könyvnyomda. Budapest.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. (1968):** Összeáll., sajtó alá rend., bevez. tanulm.: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth. Budapest.
- Bellér Béla (2002):** A Volksbildungsverein-től a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum. Budapest.
- Botlik József (2020):** Nemzetünket szolgálták. A visszacsatolt területek felsőházi és képviselőházi tagjai a Magyar Országgyűlésben (1938–1944). Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány. Budapest.
- Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.) (2004):** A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztály–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár. Budapest.
- Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers. Vom 1. September 1939 bis 10. März 1940.** (1942) Zentralverlag der NSDAP. München.
- Fedinec Csilla (2015):** Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete: korai évek, 1888–1921. (I. rész) és Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete II. rész (1921–1953). Kommentár, 2015/1–2. sz. 97–109. old. és 2015/3–4. sz. 1–20. old.
- Fehér István (1983):** A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Akadémiai. Budapest.
- Gulyás László (2018):** A Horthy-korszak külpolitikája 5.: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor. Máriabesnyő.
- Kolta László – Solymár Imre (1994):** Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához Mozgalom történetéhez. Vörösmarty Mihály Ifjúsági és Művelődési Központ. Bonyhád.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert (2001):** A Waffen-SS Magyarországon. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest.
- Leniger, Markus (2006):** Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Frank & Timme. Berlin.
- Márkus Beáta (2023):** Ungarndeutsche in der Waffen-SS. Ereignisse, Folgen, Rezeption. In: Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek. Szerk. Márkus Beáta – Eiler Ferenc. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Pécs. 67–85. old.
- Milata, Paul (2007):** Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS. Böhlau. Köln–Weimar.
- Popa, Klaus (2004):** Die Herrschaftsbestrebungen des Volksgruppenführers Andreas Schmidt und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien (1940–1944) als Paradebeispiel für NS-Fanatisierung und Instrumentalisierung. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 2004/1. 54–62. old.

- Schödl, Günter (1995):** Lange Abschiede. Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Uő. (szerk.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Siedler. Berlin. 455–530. old.
- Seewann, Gerhard – Spannberger, Norbert (szerk.) (1999):** Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. R. Oldenbourg. München.
- Seewann, Gerhard (2015):** A magyarországi németek története. I–II. Argumentum. Budapest.
- Spannberger Norbert (2005):** A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944. Lucidus. Budapest.
- Spiegel-Schmidt, Friedrich (1991):** Die Volksgruppenpolitik des Deutschen Reiches 1920–1945. Suevia Pannonica, 9. (1991) 33–47. old.
- Szekfű Gyula (1937):** Schittenhelm Ede. Magyar Szemle, 30. köt., 1937/5–8. sz. 223–231. old.
- Szinai Miklós – Szűcs László (1963):** Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth. Budapest.
- Szinai Miklós (1992):** Magyarország II. világháborús szerepéről. Kállay Miklós beszélgetése a német követtel, 1942. november 12. História, 1992/9. sz. 16–18. old.
- Tilkovszky Loránt (1967):** Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1970):** A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. sz. 369–396. old.
- Tilkovszky Loránt (1974):** SS-toborzás Magyarországon. Kossuth. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1989):** Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989. Kossuth. Budapest.
- Vitári Zsolt (2012):** „Haza a birodalomba.” A népi németek áttelepítése Németországba. Rubicon, 2012/11. sz. 22–27. old.

Források:

Képviselőházi Napló, 1939–1944.

Magyarországi Rendeletek Tára, 74. évf., 1940. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1941.

Az egykorú sajtóból:

Deutsche Zeitung, Magyarság, Südostdeutsche Rundschau.